

В.І. МЕЛЬНИК, О.Р. БАРАНСЬКИЙ, О.І. ШИНДЕР, О.О. РАК

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м.Київ, вул.Тімірязевська, 1

НОВІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ РІДКІСНИХ ВИДІВ ВИЩИХ РОСЛИН У ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ЧАСТИНІ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Описано нові місцезнаходження 8 рідкісних видів вищих рослин у південно-західній частині Житомирського Полісся. Серед них 2 види мохів — *Cinclidotus fontinaloides* (Hedw.) A. Beauv., *Fontinalis antipiretica* Hedw., 2 види папоротей — *Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod., *Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt і 4 види покритонасінних рослин — *Phyteuma spicatum* L., *Polemonium caeruleum* L., *Genista germanica* L., *Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt & Summerhayes. Розглянуто географічне поширення цих видів у регіоні та охарактеризовано еколого-ценотичні умови їхніх місцезростань.

Південно-західну частину Житомирського Полісся в долині р. Случ на Рівненщині свого часу польські вчені не випадково назвали "Надслучанською Швейцарією". Адже тут р. Случ, врізаючися в Український кристалічний щит, створює неповторні краєвиди, в яких рівнинна природа Полісся поєднується з майже гірськими ландшафтами, основу яких утворюють архейсько-протерозойські граніти та гнейси. Житомирське Полісся, яке практично не зазнало впливу льодовиків, стало унікальним осередком флористичного різноманіття з участю багатьох реліктових і рідкісних видів рослин.

Під час експедиції в Городницький район Житомирської області та в Березнівський і Корецький райони Рівненської області в 2009 р. ми виявили нові місцезнаходження рідкісних і зникаючих видів мохоподібних — *Cinclidotus fontinaloides* (Hedw.) A. Beauv., *Fontinalis antipiretica* Hedw., папоротеподібних — *Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod., *Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt., та покритонасінних рослин — *Phyteuma spicatum* L., *Polemonium caeruleum* L., *Genista germanica* L., *Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt & Summerhayes.

© В.І. МЕЛЬНИК, О.Р. БАРАНСЬКИЙ,
О.І. ШИНДЕР, О.О. РАК, 2010

Висловлюємо вдячність с.н.с. Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України к.б.н. В.М. Вірченку за допомогу у визначенні мохоподібних. Наводимо хорологічні дані та опис нових місцезростань зазначених видів.

Cinclidotus fontinaloides — субсередземноморсько-монтанний вид, локалітети якого в Україні зрідка трапляються в Криму, Карпатах та в рівнинній частині країни. В рівнинній частині України зафіксовано лише шість місцезростань — в степовій зоні в околицях м. Южноукраїнськ, на Житомирському Поліссі — в околицях м. Житомир та сіл Пригір'я та Нова Рудня в долині р. Тетерів у Житомирському районі Житомирської області і на берегах р. Случ — між селами Маринин і Губків та смт Соснове Березнівського району Рівненської області [2, 3, 7]. Нове місцезнаходження виявлено нами на лівому березі р. Случ неподалік від впадіння в неї р. Церем на південний схід від смт Городниця Житомирської області (13–14 кв. Дзержинського лісництва (рисунок). Берег р. Случ тут покритий тінистим широколистяним лісом. *Cinclidotus fontinaloides* зростає разом з *Drepanocladus aduncus* (Hedw.) Warnst. на вогкому камінні біля води.

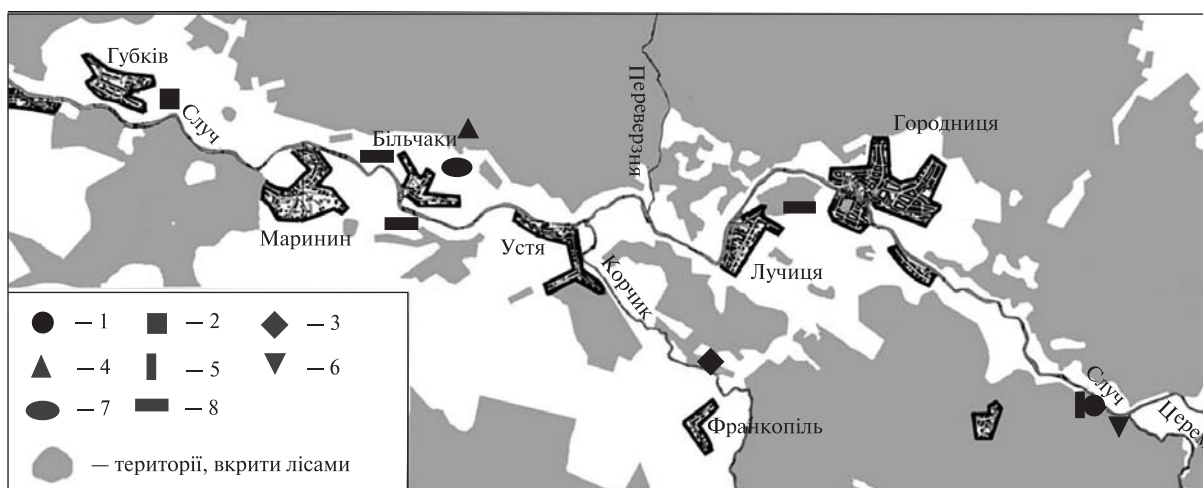
Fontinalis antipiretica — вид, поширений у помірній зоні Європи. Спорадично трапляється по всій Україні. Вид є досить

поширеним на Житомирському Поліссі в межах Житомирської області. В поліській частині Рівненської області цей вид не відмічали. Відомо лише одне місцезнаходження виду на Волинській височині з околиць с. Панталія Дубнівського району [7]. Нове місцезнаходження *Fontinalis antipiretica* виявлено нами в Надслучанському регіональному ландшафтному парку. Бріофлора цієї природно-заповідної території відзначається значною різноманітністю, В.М. Вірченко [2] виявив тут близько ста видів мохоподібних, багато з яких є рідкісними для Полісся або рівнинної частини України, однак *Fontinalis antipiretica* раніше тут не був зафіксований.

Нове місцезростання *Fontinalis antipiretica* виявлено нами на східній околиці с. Губків Березнівського району Рівненської області (див. рисунок). Воно приурочене до лісового струмка, який протікає серед гранітних скель на правому березі р. Случ. Прикріплені до каміння рослини вздовж усієї течії струмка утворюють монодомінантне угруповання, проективне покриття якого становить 50–80%.

Matteuccia struthiopteris — голарктичний лісовий вид, ареал якого охоплює Північну та Середню Європу, помірні лісові райони Азії, атлантичну частину Північної Америки. В Європі вид зростає переважно в гірських районах (Альпи, Карпати, Судети, Скандинавські гори), рідше — в лісових рівнинних районах Східно-Європейської рівнини [13]. В Україні *Matteuccia struthiopteris* спорадично трапляється в Карпатах, зрідка в Розточчі, Опіллі, на Поліссі і в лісостеповій зоні. Вона зростає на вологих, суглинистих і супіщаних ґрунтах з близьким заляганням ґрунтових вод, зазвичай уздовж ярів, лісових струмків, на затінених вологих берегах рік.

У межах Житомирського Полісся ост-рівні популяції виду відомі уздовж рік: Ірша (околиці Малина), Тетерів (ок. Житомира, Коростишева), Уборть (Майдан) і Случ (Городниця) [8], на території Житомирської області, в Надслучанському регіональному ландшафтному парку та в ботанічній пам'ятці місцевого значення "Страусове перо" в долині р. Клецька в околицях с. Хмелівка Березнівського

Нові місцезнаходження рідкісних видів вищих рослин у південно-західній частині Житомирського Полісся: 1 — *Cinclidotus fontinaloides*; 2 — *Fontinalis antipiretica*; 3 — *Matteuccia struthiopteris*; 4 — *Phegopteris connectilis*; 5 — *Phyteuma spicatum*; 6 — *Polemonium caeruleum*; 7 — *Genista germanica*; 8 — *Dactylorhiza majalis*

району Рівненської області (Жовтневе лісництво Соснівського лісгоспу) [10]. Нове місцезростання *Matteuccia struthiopteris* виявлене на південно-західній межі Житомирського Полісся у місці перетину р. Корчик (ліва притока р. Случ) дороги від с. Франкопіль (Корецький р-н, Рівненська обл.) до с. Луциця (Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.) (див. рисунок).

Деревостан прибережної рослинності у межах ценопопуляції *Matteuccia struthiopteris* представлений заростями верб (*Salix fragilis*, *S. alba*) з участю *Alnus glutinosa*, *Quercus robur* L. У чагарниковому ярусі зростають *Salix cinerea* L., *Padus avium* Mill., *Corylus avellana* L., *Rubus caesius* L., *Euonymus europaea* L. У травостої домінує *Matteuccia struthiopteris*, проективне покриття якої досягає 90%. Між куртинами страусового пера зростають рослини *Aegopodium podagraria* L., *Urtica dioica* L., *Humulus lupulus* L., *Myosoton aquaticum* (L.) Moench, *Stellaria holostea* L., *Geranium pratense* L., *Arctium lappa* L., *Artemisia vulgaris* L., *Equisetum pratense* Ehrh., *Anemonoides ranunculoides* L., *Ficaria verna* Huds., *Glyceria maxima* (C.Hartm.) Holmberg, *Brachypodium sylvaticum* (Huds.) P.Beauv. Стрічкова ценопопуляція виду довжиною 250 м і шириною 10–15 м простягається вздовж правого залісненого берега річки на відстань 100–150 м по обидва боки від мосту.

Phegopteris connectilis — голарктичний неморальний вид, ареал якого охоплює лісові райони Європи, Кавказу, Південного Сибіру, Далекого Сходу, Північної Америки [13]. В Україні спорадично трапляється в Карпатах, Розточчі, Опіллі, рідко — в Лісостепу на Поліссі. На Житомирському Поліссі поодинокі місцезростання виду відомі лише на Словечансько-Овруцькому кряжі, в околицях Житомира, Городниці та в Надслучанському регіональному ландшафтному парку (Орлов, 2005; Маско, 1937). У межах останнього ценопопуляція *Phegopteris connectilis* приурочена до дубово-грабового

лісу на вологих гранітних схилах лівого берега р. Случ, навпроти зруйнованого замку Семашків (с. Губків, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Вона представлена компактною куртиною (43 вайї на площі 9 м²). Разом з *Phegopteris connectilis* у розрідженому травостої ми виявили куртину регіонально рідкісного виду *Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newman, а також звичайні лісові види рослин — *Galeobdolon luteum* Huds., *Oxalis acetosella* L., *Asarum europaeum* L.

Нове місцезростання *Phegopteris connectilis* виявлене на відстані 2,5 км на північний схід від с. Більчаки Березнівського району Рівненської області (див. рисунок). Популяція у вигляді компактної куртини (15 вайїв на площі 6 м²) приурочена до просіки вологого сосново-дубового лісу. Проективне покриття травостою просіки — 70%. У ньому домінують *Athyrium filix-femina* (L.) Roth., *Dryopteris cartusiana* (Vill.) H.P. Fuchs, *Aegopodium podagraria* L., *Stellaria holostea* L., *S. alsine* Grimm., *Veratrum lobelianum* Bernh., *Juncus conglomeratus* L., *Equisetum sylvestris*. Ранньовесняна синюзія представлена *Anemone nemorosa* (L.) Holub, *Corydalis solida* (L.) Clairv., *Ficaria verna* Huds.

Phyteuma spicatum — центральноєвропейський гірсько-рівнинний неморальний вид, який у рівнинній частині України перебуває на східній межі ареалу. На території України широко поширений у Карпатах, розсіяно — у Закарпатті, Прикарпатті, зрідка — у західній частині Лісостепу (Вісюліна, 1961). На Поліссі дуже рідко зростає в південних районах Волинського Полісся на межі з Волинським Лісостепом [9]. Окремий ексклав ареалу виду представлений у межах Житомирського Полісся, де за гербарними та літературними даними відомо до 20 місцезростань [8]. Очевидно, що виходи на поверхню гранітів створюють умови, сприятливі для зростання цього переважно гірського центральноєвропейського виду.

Новий локалітет *Phyteuma spicatum* виявлено на 2 км східніше від с. Перелісок Новоград-Волинського району, Житомирської області в урочищі "Циган" (14 кв. Держинського л-ва), неподалік від місця впадіння р. Церем в р. Случ (див. рисунок). Місцезростання виду приурочене до мішаного лісу на схилі з ухилом 30° східної експозиції лівого берега р. Случ. Ценопопуляція *P. spicatum* простягнулася паралельно берегу у вигляді стрічки довжиною 0,5 км і шириною 20 м. Деревостан ділянки представлений *Carpinus betulus* L. з участю *Pinus sylvestris* L., *Populus tremula* L. Зімкненість крон — 0,8–0,9. Слабко виражений підлісок формує *Euonymus verrucosa* Scop. Розсіяно трапляється підріст *Acer platanoides*, *Carpinus betulus* і *Tilia cordata* Mill. Крім того, на ділянці виявлено одну особину *Daphne mezereum* L. 5–6-річного віку. Проективне покриття травостою — 70–80%. Домінують у ньому *Aegopodium podagraria* L. та *Stellaria holostea* з участю *Asarum europaeum*, *Galeobdolon luteum*, *Glechoma hederacea* L., *Oxalis acetosella* L., *Primula veris* L., *Pulmonaria obscura* Dumort. Рідше представлені *Hepatica nobilis* Mill., *Lathyrus vernus* (L.) Bernh., *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce, *Stachys sylvatica* L. та *Viola canina* L., а в пониззях — *Equisetum pratense* L. Поодинокі трапляються *Actaea spicata* L., *Polypodium vulgare* L., *Lilium martagon* L. Ранньовесняна синюзія представлена *Anemone nemorosa* L., *A. ranunculoides* L., *Corydalis solida*, *Isopyrum thalictroides* L. За даними О.О. Орлова [8], в 14 кв. зростає також *Galanthus nivalis* L.

Популяцію *Phyteuma spicatum* складають розріджені куртини (до 3–4 особин на 1 м²) та поодинокі особини, серед яких переважають генеративні. В подібних умовах вид зростає в Надслучанському регіональному ландшафтному парку. Очевидно, в межах всієї поліської частини долини р. Случ сформувалася стрічкова популяція *Phyteuma spicatum*.

Polemonium caeruleum — східноєвропейсько-південносибірський лучний вид, суцільний ареал якого охоплює Східно-Європейську рівнину (окрім південних степових районів), окремі фрагменти та ексклави в горах Центральної Європи (Альпи, Піреней), на Кавказі, Алтаї, в Саянах, островні локалітети в долинах рік Об, Єнісей [13]. За даними Е. Хюльтена [11], у Західній і Північній Європі вид широко культивують; тут він часто втікає з культури і натуралізується. Як наслідок, дослідникам іноді буває важко відрізнити природні популяції від натуралізованих.

На території України *Polemonium caeruleum* досить широко поширений на Поліссі, у Лісостепу (крім західної частини) та в північно-східній частині Степу. В Житомирському Поліссі *P. caeruleum* відомий з понад 10 місцезростань [8].

Новий локалітет *P. caeruleum* виявлено на лівому березі р. Случ, по лівий бік від гирла р. Церем (див. рисунок). Місцезростання *P. caeruleum* приурочене до прируслового підвищення обох річок, вкритого лучною рослинністю. Площа популяції виду — близько 20 м². Проективне покриття травостою на ділянці — 95–100%. Домінують у ньому *Poa pratensis* L. та *Zerna tectorum* L. з участю *Aegopodium podagraria*, *Cerastium arvense* L., *Crepis tectorum* L., *Equisetum pratense*, *Galium album* Mill., *Lamium album* L., *Luzula multiflora* (Ehrh.) Lej., *Melandrium album* (Mill.) Garcke, *Pimpinella saxifraga* L., *Rumex obtusifolius* L., *Thalictrum flavum* L., *Veronica chamaedrys* L., *Vicia cracca* L. та *V. sepium* L.

У популяції *P. caeruleum* близько 10 різновікових куртин з кількістю генеративних пагонів від 5 до 25 та кілька прегенеративних поодиноких особин.

Genista germanica — європейський лучно-узлісний вид, ареал якого охоплює південну Скандинавію, Атлантичну і Центральну Європу, північне Середземномор'я, неморальні та лісостепові райони Східної Європи [13]. На Україні вид зрідка та

спорадично поширений на Поліссі, в Лісо-степу. Новий локалітет виду виявлено в північно-східній околиці с. Більчаки Березнівського району Рівненської області на узліссі соснового лісу поруч з лісовою дорогою (див. рисунок). Ценопопуляція *G. germanica* представлена компактною курткою з трьох молодих генеративних особин, які зростають на площі 9 м².

Dactylorhiza majalis — європейський лучний вид. В Україні розсіяно поширений у Закарпатті, Карпатах, на Поліссі, в Лісо-степу, дуже рідко — в Степу. На Житомирському Поліссі відомо близько 20 локалітетів *D. majalis* [1, 8].

Ми виявили три нові локалітети *D. majalis* в околицях с. Перелісок та с. Лучиця (Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.), с. Більчаки (Березнівський р-н, Рівненська обл.) (див. рисунок). В цій місцевості уже відомі локалітети *D. majalis* з околиць с. Брониця, смт Городниці та Мало-Цвілянського л-ва (Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.) та з території Надслучанського регіонального ландшафтного парку [8, 10]. Наводимо опис нових локалітетів.

Перший локалітет виявлено за 2 км на північний схід від с. Перелісок. Місцезростання приурочене до суходільної луки в пониженні поруч зі старицями в долині р. Случ, відмежованої від головного русла невисоким підвищенням першої надзаплавної тераси. Рослинність ділянки представлена травостоєм з проективним покриттям 90%. Висота травостою — до 0,5–0,6 м. Домінує у ньому *Poa pratensis* L. з участю *Achillea millefolium* L., *Pimpinella saxifraga* L., *Ranunculus acris* L., *Veronica chamaedrys* L., *Vicia sepium* L. Загалом на площі близько 100 м² виявлено 6 генеративних особин *D. majalis* та 4 віргінільних.

Другий локалітет *D. majalis* виявлено на південно-західній околиці с. Лучиця — на лівому березі в долині р. Случ. Місцезростання приурочене до смуги суходільної луки з поодинокими кущами *Salix purpurea*

L. між дорогою та руслом р. Случ. Проективне покриття травостою ділянки — 90%. Домінують у ньому *Arrhenatherum elatius* (L.) J. & C. Presl та *Poa pratensis* з участю *Arctium lappa* L., *Potentilla anserina*, *Ranunculus sardous* Crantz, *Taraxacum officinale* L., *Trifolium pratense* L., *Veronica chamaedrys* тощо. На ділянці розміром 5 × 3 м виявлено 5 генеративних особин (з них 2 — у складі клону) та 2 прегенеративні.

Третій локалітет *D. majalis* розміщений в околицях с. Більчаки. В його межах ми виявили 2 локуси популяції виду. Перший локус приурочений до надзаплавних лук лівого берега р. Случ, навпроти с. Більчаки на території розміром 400 × 50 м. Проективне покриття травостою на ділянці — до 90–100%. Висота — до 1 м. *D. majalis* приурочена до ценозів з домінуючою роллю *Poa pratensis*, *Coccycyanthe flos-cuculi* (L.) Fourr. та *Ranunculus acris* з участю *Alopecurus pratensis* L., *Cirsium rivulare* (Jacq.) All., *Lathyrus pratensis* L., *Myosotis palustris* (L.) L., *Taraxacum officinale*, *Trifolium pratense* та інших видів. Ценопопуляція складається з близько 200 генеративних особин *D. majalis*. Щільність становить 4–5 генеративних та 2–3 прегенеративних особини на 1 м².

Другий локус популяції *D. majalis* з околиць с. Більчаки приурочений до суходільної луки на місці пасовища на північно-західній околиці села. Його розмір — 6 × 8 м. Проективне покриття травостою — 90%. Домінують у травостої *Poa pratensis*, *Alopecurus pratensis*, *Carex serotina* Mérat з участю *Equisetum arvense* L., *Juncus inflexus* L., *Luzula multiflora* (Ehrh.) Lej., *Lysimachia vulgaris* L., *Ranunculus acris*, *Taraxacum officinale*, *Trifolium pratense* та ін. У межах ценопопуляції виявлено 10 генеративних і 3 прегенеративних особини *D. majalis*.

Популяції рідкісних видів, виявлені нами на Житомирському Поліссі, забезпечені охороною, оскільки розташовані на природно-заповідних територіях. Не охороняється лише ценопопуляція *Matteucia*

struthiopteris в околицях с. Франкопіль на Рівненщині. Нами підготовлене наукове обґрунтування щодо створення ботанічного заказника для охорони *Matteucia struthiopteris*. Гербарні зразки рідкісних видів з нових місцезростань передано до гербарію Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.

1. Бордзіловський Є.І. *Orchis* (Tourn.) L. // Флора УРСР. — К.: В-во АН УРСР, 1950. — Т. 3. — С. 373–399.

2. Вірченко В.М. Рідкісні мохоподібні Надслучанського РЛП (Українське Полісся) // Фальцфейнівські читання: Зб. наук. пр. — Херсон: ПП Вишемирський, 2007. — С.40–42.

3. Вірченко В.М., Орлов О.О. Мохоподібні Житомирської області. — Житомир: Волинь, 2009. — 316 с.

4. Вісюліна О.Д. *Phyteuma* L. // Флора УРСР. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — Т. 10. — С. 439–444.

5. Вісюліна О.Д. *Polemonium* L. // Там само. — 1957. — Т. 8. — С. 323–325.

6. Красная книга Республики Беларусь: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды дикорастущих растений / Л.И. Хоружик, Л.М. Суцня, В.И. Парфенов. — Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005. — 456 с.

7. Мельничук В.М. Список листяних мохів Західної Волині // Наук. зап. Природознавчого музею Львівського філіалу АН УРСР. — 1955. — Т. 4. — С. 139–159.

8. Орлов О.О. Рідкісні та зникаючі види судинних рослин Житомирської області. — Житомир: Волинь, 2005. — 296 с.

9. Пачоский Й. Флора Полесья и прилежащих местностей. Ч. 2 // Тр. Императорского Санкт-Петербургского о-ва естествоиспытателей. Отд. ботаники. — 1899. — Т. 29. — С. 1–115.

10. Природно-заповідний фонд Рівненської області / За ред. Ю.М. Грищенка. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 216 с.

11. Hultin E., Fries M. Atlas of North European vascular plants. North of the Tropic of Cancer. — Königstein: Koeltz Scientific Books, 1986. — Vol. 1. — 498 p.

12. Macko S. Roslinność projektowanych rezerwatów na Wołyniu // Ochrona Przyrody. — 1937. — Т. 17. — С. 111–184.

13. Meusel H., Jager E., Weinert E. Verleichende Chorologie der Zentraleuropaischen Flora. — Jena: Ved. Gustav Fischer Verlag, 1965. — Bd. 1. — 583 S.

Рекомендував до друку
П.С. Булах

В.И. Мельник, А.Р. Баранский,
А.И. Шиндер, А.А. Рак

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

НОВИЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ РЕДКИХ ВИДОВ ВЫСШИХ РАСТЕНИЙ В ЮГО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ЖИТОМИРСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Описаны новые местонахождения 8 редких видов высших растений в юго-западной части Житомирского Полесья. Среди них 2 вида мхов — *Cinclidotus fontinaloides* (Hedw.) A. Beauv., *Fontinalis antipiretica* Hedw., 2 вида папоротников — *Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod., *Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt и 4 вида покрытосеменных растений — *Phyteuma spicatum* L., *Polemonium caeruleum* L., *Genista germanica* L., *Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt & Summerhayes. Рассмотрены географическое распространение и эколого-ценотические условия их местопроизрастаний.

V.I. Melnik, O.R. Baransky, O.I. Shynder, O.O. Rak

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

NEW LOCATIONS OF RARE SPECIES OF HIGHER PLANTS IN SOUTH-WEST REGION OF ZHYTOMYR POLESYE

New locations of 8 rare species of higher plants in south-west region of Zhytomyr Polesye are described. Among them 2 species of moss — *Cinclidotus fontinaloides* (Hedw.) A. Beauv., *Fontinalis antipiretica* Hedw., 2 species of ferns — *Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod., *Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt and 4 species of flowering plants — *Phyteuma spicatum* L., *Polemonium caeruleum* L., *Genista germanica* L., *Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P.F. Hunt & Summerhayes. Geographical distribution and habitats of these species in territory of Zhytomyr Polesye are considered.